Vytautas Vardys – politologijos išeivijoje kūrėjas

Dr. Stasys Tumėnas
LRS narys, LRS ir Pasaulio Lietuvių Bendruomenės komisijos narys

Anotacija: remiantis literatūros šaltinių lyginamąja analize, asmenine patirtimi, tiesiogiai bendraujant su mokslininku, Lietuvos visuomenei pristatoma žymaus lietuvių išeivijoje Oklahomos universiteto profesoriaus Vytauto S. (Stanley) Vardžio-Žvirzdžio asmenybė, jo mokslinė veikla ir indėlis į politologijos mokslą išeivijoje. Aptariami pagrindiniai V. Vardžio teiginiai apie sovietinio kolonializmo prigimtį ir paslėptus jo skirtumus nuo tradicinės kolonializmo sampratos. Straipsnyje siekiama akcentuoti, kaip V. Vardys Vakarų pasauliui stengėsi demaskuoti Sovietų Sąjungos skelbtą „tautų draugystės“ principą ir jo skirtumus nuo JAV „tautų katilo“ principo.

Annotation: On the basis of comparative analysis of literary sources, personal experience, and direct contact with the scientist, Lithuanian people are introduced to the famous among Lithuanian emigrants Vytautas S. (Stanley) Vardys-Žvirzdys, Professor of University of Oklahoma, to his scientific activities and contribution to the political science. The article gives main Vardys' statements about the nature of Soviet colonialism and its hidden differences from the traditional concept of colonialism. The author seeks to highlight Vytautas Vardys' attempts to debunk to the Western world the proclaimed by the Soviet Union "friendship of nations" principle and its differences from the USA "melting pot" principle.

Straipsnio tikslasir uždaviniai: pristatyti Lietuvos visuomenei vieno žymiausių išeivijoje politologo V. S. Vardžio asmenybę, susisteminti ir aprašyti jo mokslo

darbus, tyrimų lauką; veiklą lietuvybės baruose po Antrojo pasaulinio karo JAV, identifikuoti mokslininko teiginius, išskyrusius jį iš kitų.

Straipsnio objektas: politologijos kūrėjo išeivijoje V. S. Vardžio veikla ir darbai po Antrojo pasaulinio karo iki Lietuvos nepriklausomybės atgavimo.

Tyrimo metodai: literatūros šaltinių lyginamoji analizė, interpretavimas.
Pagrindiniai žodžiai: išeivija, lietuvybė, politiniai mokslai, kolonializmas, sovietizacija.
Key words: emigration, Lithuanianism, political science, colonialism, Sovietization

Įvadas

Vytautas Stasys (Stanley) Vardys (1924–1993), prieškario Lietuvoje turėjęs Žvirzdžio pavardę, – garsus lietuvių išeivijos politologas, iki 1990-ųjų metų buvęs mažai žinomas sovietinėje Lietuvoje, nes visą gyvenimą ir darbus po 1945 m. jis paskyrė „Lietuvos laisvės bylai“ – pasauliui pasakojo apie trijų Baltijos šalių okupaciją, sovietinio kolonializmo prigimtį ir jo klastingus skirtumus nuo tradicinio kolonializmo. Nėra abejonės, kad profesoriaus vardas turėtų būti minimas greta išeivijos politinių mokslų atstovų – T. Remeikio, A. Štromo, L. Sabaliūno, S. Sužiedelio, J. Šmulkščio, B. V. Mačiuikos, J. Pajaujo-Javio. Juos sieja mokslinės analizės objektas: Lietuvos okupacija, sovietizacija ir pasipriešinimas, Lietuvos pokario rezistencija, rusifikacija, disidentų sąjūdis, socialinės problemos, religinis persekiojimas, holokaustas.

Biografijos faktai

Vytautas Vardys gimė 1924 m. rugsėjo 2 d. Beržoro kaime, Platelių valsčiuje, Kretingos apskrityje. 1941 m. baigė Palangos gimnaziją*1, dalyvavo ateitininkų veikloje. 1941 m. mokėsi Telšių, vėliau Vilniaus kunigų seminarijose. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, kaip ir dauguma inteligentų, pasitraukė į Vokietiją, tęsė mokslus Eichstatto kunigų seminarijoje, o 1945–1949 m. Tiubingeno universitete pasirinko filosofijos ir literatūros studijas. Vokietijoje prisidėjo, kad būtų atkurta *Moksleivių ateitininkų sąjunga*, 1946–1948 m. ėjo tos sąjungos pirmininko pareigas, iki persikėlimo į JAV buvo žurnalo „Ateitis“ redaktorius.

1949 m. prasidėjo turiningas ir nuoseklus V. Vardžio biografijos kelias JAV. 1951 m. Carrollo koledže Helenoje jis įgijo bakalauro, o 1953 m. Viskonsino universitete – magistro laipsnius. Tame universitete apgynė disertaciją, jam buvo

suteiktas politikos mokslų daktaro laipsnis.

Nuo pat pirmųjų gyvenimo JAV dienų pilietiškai nusiteikęs jaunuolis įsitraukė į lietuvybės puoselėjimo veiklą. Kaip prisimena laiške straipsnio autoriui 2013 m. rugpjūtį Seattle šiuo metu gyvenantis Vytautas Lapatinskas, 1951 m. aktyvesniems studentams kilo idėja atnaujinti Studentų atstovybę, kokia buvo Vokietijoje po karo. Po rinkimų buvo išrinkta Atstovybė iš 5 asmenų: Vytautas Žvirzdys (Vardys), Vytautas Kavolis, Julius Šmulkštys, Milda Gulbinskaitė ir Vytautas Lapatinskas. Studentų sąjunga siekė suvienyti studentus, pabirusius po Kanadą ir Amerikos universitetus.

1952 m. tapo pirmuoju įsteigtos Lietuvių studentų sąjungos pirmininku, dalyvavo Lietuvių fronto bičiulių sąjūdyje, buvo vienas *Į laisvę* fondo kūrėjų, jos tarybos pirmininkas. 1958–1960 m. leidinio „Į laisvę“ redaktorius2.

Visi, kuriems tekdavo lietuvių renginiuose klausytis V. Vardžio pasisakymų, pranešimų LFstudijų savaitėse, Lietuvių bendruomenės (LB), ateitininkų suvažiavimuose, konferencijose, akcentuodavo, kad jo pasisakymai būdavę puikiai parengti, nuoseklūs, argumentuoti.

1987 m. V. Vardys dalyvavo Romoje įvykusiame Lietuvos 600 metų krikščionybės jubiliejaus kongrese, ten skaitė paskaitą ir turėjo progą pasikalbėti su popiežiumi3.

Po 1990 metų V. Vardys su paskaitomis lankėsi Vilniaus universitete ir grįžęs didžiuodamasis rodydavo nuotrauką iš universiteto Sarbievijaus kiemelio.

Nuotraukoje iš kairės: V. Vardys, A. Maceina, J. Pikūnas. Vokietija, apie 1947. Iš Maironio lietuvių literatūros muziejaus rinkinių

Vardys buvo iš tų mokslininkų, kurie aktyviai reiškėsi lietuvių laikraščiuose ir žurnaluose: „Tėviškės žiburiuose“, „Drauge“, „Aiduose“, „Ateityje“, „Į laisvę“, „Darbininke“, „Lituanus“.

Vardys minėtinas ir kaip „Lietuvių enciklopedijos“ bendradarbis, parašęs šiam leidiniui daug straipsnių.

XXIa. pradžioje, skaitant 1956 m. „Aiduose“ paskelbtame V. Vardžio straipsnyje „Lietuviškasis dialogas“ išsakytas mintis, stebina autoriaus įžvalgos dėl lietuvybės, tautinio tapatumo išsaugojimo išeivijoje. V. Vardžio teigimu, negalima užsisklęsti ir ignoruoti išeivijos jaunimo JAV patirtos radikalios tautinių veiksnių, religinės, kultūrinės, kalbinės transformacijos. Ar lietuvybė JAV išsilaikys, autoriaus nuomone, lems veiksnys, „kiek išsilaikys į lietuviškąją bendruomenę traukiančios jėgos“4. Išeivijos jaunimas, brėstantis kitoje civilizacijoje, atsidūręs tarp amerikiečių ir lietuvių bendruomenių, turi „egzistenciškai apsispręsti“. V. Vardžio teigimu, vyresnioji lietuvių išeivių karta privalo „veikti kaip jaunimo integratorius į lietuvišką bendruomenę ir kultūrą“. „Naujų kultūrinių ar filosofinių, ne europietiškai tradicinių idėjų susidarymas apie gyvenimą ir kūrybą nereikalinga ir žalinga traktuoti kaip nutautėjimas ar suamerikonėjimas. Taip jau

dažnai pasitaiko“5, – teigia V. Vardys. Autorius įsitikinęs, kad jaunimas turi ne tik priklausyti, bet ir būti aktyviai įtraukiamas į lietuvių bendruomenės išeivijoje veiklą, kartu dalintis atsakomybe.

Ir vėlesniuose pasisakymuose jau septintąjį–aštuntąjį XX a. dešimtmečiais V. Vardys akcentuodavo, kad lietuviams išeivijoje JAV būtina suvokti, kad pasaulis ne tik gali, bet ir keičiasi, o tas keitimasis, gyvenimas kitoje tautinėje, kalbinėje, politinėje aplinkoje nėra „nei nuodėmė, nei tėvynės išdavimas“. „Kas mano galįs išlaikyti ir visus, ir viską, viską ir praras“, – tame pačiame straipsnyje įspėjo V. Vardys.

Vardys po sunkios ligos mirė 1993 m. spalio 19 d. Norman mieste Oklahomoje. Jo ir žmonos Nijolės šeimoje užaugo dukterys Ina, Elzytė, Rūta, sūnūs Vytautas ir Linas. Profesoriaus žmona ponia Nijolė labai tiksliai keliais štrichais pateikė savo vyro portretą: „Jis buvo įdomus, geras žmogus su dideliu „insight“.“ Pastaroji savybė – nuovokumas ir įžvalgumas – buvo pagrindiniai profesoriaus V. Vardžio palydovai ne tik kasdieniame gyvenime, bet ir jo mokslo darbuose.

Mokslinis palikimas

Išskirtinis V. Vardžio gyvenimo bruožas – jo veiklos išeivijoje lietuvybės baruose ir profesinio, akademinio darbo, pragyvenimo šaltinio, dermė. Tai, ką jis dirbo universitete, buvo paremta lietuvių išeivijoje istorijomis, dramatiškomis politikos peripetijomis ir Lietuvos valstybės, okupuotos 1940 m., „laisvės bylos“ nagrinėjimu.

1958 m. V. Vardžiui Viskonsino universitete buvo suteiktas politikos mokslų daktaro laipsnis. Jo daktaro disertacija buvo apie JAV kongresą, apie jo komitetus užsienio reikalams nagrinėti. Šio straipsnio autoriui V. Vardys, prisimindamas mokslininko kelio pradžią, sakė: „Man rūpėjo ne tai, ką Sovietų Sąjunga padarė, bet kaip į tai reagavo JAV kongresas, kaip elgėsi tada kongresmenai.“6

Mokslinio kelio pradžioje V. Vardys dirbo Viskonsino-Milvokio universitete (University of Wiskonsin-Milwaukee), o 1968 m. jis persikėlė į Norman, Oklahomos valstijoje. Daug metų V. Vardys dirbo Oklahomos universitete. Čia jis tapo profesoriumi, dėstė politinius mokslus, o 1968–1973 m. ėjo Rusijos studijų (sovietologijos) centro (Russian Studies Committee of OU) vedėjo pareigas, 1968–1973 m. buvo Rusų kalbos ir sovietologijos studijų centro Miunchene direktorius (Director of the University of Oklahoma Munich Center for Russian

Language and Soviet Area Studies).

Iki pat pasitraukimo iš Oklahomos universiteto 1992 metais V. Vardys užėmė jame daugybę pareigų: Akademinių reikalų tarybos narys (1976–1979), Fakulteto patrauklumo (įvaizdžio) komisijos (1978–1981) narys, Biudžeto komiteto (1979–1981) vadovas, 1981–1982 m. – narys, fakulteto Senato (1980–1981) narys, Garbės laipsnių suteikimo komiteto narys (1990), Tarptautinių programų skyriaus narys (1986–1992)7.

Jo dėstomų universitete disciplinų ir mokslinių interesų pagrindinės temos – Sovietų Sąjungos politinė sistema, Rytų Europos klausimai ir problemos pokomunistinėje erdvėje, Lietuvos sovietizacija ir pasipriešinimas jai, sovietinės Lietuvos industrializacija, kolektyvizavimas, rusifikacija, pokario partizaninis judėjimas Lietuvoje, Lietuvos bažnyčios klausimai, nacionalizmas ir disidentų sąjūdis Sovietų Sąjungoje. V. Vardys sakė: „Esu politinių mokslų profesorius, prieš Atgimimą buvau labai nepopuliarus tarp senosios valdžios atstovų, nes daug rašiau apie Baltijos kraštus ne iš sovietinio taško… Turbūt buvau vienas iš pirmųjų anglų kalba apie Baltijos šalis prabilęs amerikiečių laikraščiuose, žurnaluose.“8

Amerikoje laikomasi tradicijos, atvykus į ją oficialioms užsienio šalių delegacijoms, valstybių vadovams, pasikviesti konsultantais, ekspertais tų šalių specialistus, mokslininkus iš JAV universitetų. Į vieną iš tokių susitikimų, kai Oklahomoje viešėjo sovietų maršalas Achromejevas, buvo pakviestas ir profesorius V. Vardys, tada daug rašęs apie Sovietų Sąjungą. Apie tą susitikimą V. Vardys pasakojo: „Pietų metu maršalui Achromejevui pasakiau, kad esu politinių mokslų žmogus. Jis tuojau paklausė, kokia mano specialybė. Kai pasakiau, kad *zanimajus Sovietskim Sojozom*, atsakė: „O, tai turi būti labai užsiėmęs.“9

Vardys puikiai buvo išstudijavęs Sovietų Sąjungos politinę sistemą, todėl buvo dažnai kviečiamas skaityti paskaitų Amerikoje ir Europoje, konsultavo JAV valdžios institucijas, dalyvavo tarptautinėse konferencijose. Jo straipsniai buvo laukiami ir spausdinami anglų, vokiečių, net japonų, Indijos spaudoje ir knygose.

Kadangi V. Vardys būdavo pristatomas kaip oficialus JAV akademinės aplinkos profesorius, jam nebuvo taikoma „geležinė uždanga“. Paskutinį kartą sovietiniais metais V. Vardys su savo studentų grupe viešėjo 1970 m.: „Mane Lietuvoje nelabai gerai priėmė… Bet nieko. Pas mus, Amerikoje, akademinės aplinkos žmonės buvo linkę manyti, kad jei tave Sovietų Sąjungoje muša, vadinasi, gerai,

viskas tvarkoje. Tokia buvo ir mano reakcija į atgarsius iš okupuotos tėvynės.“10

Minėtini V. Vardžio straipsniai anglų kalba leidiniuose ir žurnaluose: „Russian Review“, „Problems of Communism“, „Review of Politics“, „Midwest Journal of Political Science“.

Vardys buvo kviečiamas įsitraukti į įvairių leidinių redkolegijas: „Journal of Slavic Review“ (1974–1978), „Journal of Baltic Studies“ (nuo 1977 iki mirties). Pastarajame žurnale dažniausiai spausdinami straipsniai, atrenkami nuo 1968 m. įsteigtos AABS (*The Association for the Advancement of Baltic States*), kurios vienas iš idėjinių įkvėpėjų ir kūrėjų buvo V. Vardys, 1970–1971 m. ėjęs šios Asociacijos, kuri skelbė šūkį „Nuo Baltijos iki Didžiojo vandenyno“, pirmininko pareigas. V. Vardys buvo nuolatinis AABS organizuojamų konferencijų dalyvis ir pranešėjas.

Nėra abejonės, kad V. Vardžio didžiausias įnašas į politologijos mokslą atsispindi jo anglų kalba parašytose knygose: „The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania“ (1978)11, „Christianity in Lithuania“ (1993).

Minėtinos dažniausiai pasaulio spaudoje cituojamos profesoriaus mintys iš jo sudarytų, parengtų, redaguotų knygų. Viena iš jų – „Karl Marx: Scientist, Revolutionary, Humanist?“ (1971). Pastaroji JAV politologų yra vertinama už labai originalią, įdomią V. Vardžio apybraižą (esė) apie K. Marksą. Vien jau leidinio pavadinimas sako, kad jis kontroversiškai vertintas lietuvių išeivijoje, nors V. Vardys čia išsakė savo politologo įžvalgas ir argumentus, remdamasis mokslininko logika.

Kitos V. Vardžio iniciatyva anglų kalba išleistos knygos: „The Baltic States in Peace and War“ (1978), „Lithuania under the Soviets. Portrait of a Nation, 1964–1965“12 (pastarojoje knygoje spausdinami net keturi V. S. Vardžio straipsniai apie sovietinės agresijos Lietuvoje stilių, partizaninį judėjimą pokario Lietuvoje, laisvos tarpukario Lietuvos politinę, socialinę, ūkinę situaciją. Šioje knygoje išskirtinas V. S. Vardžio straipsnis apie sovietinę socialinę inžineriją Lietuvoje okupacijos metais – „Soviet Social Engineering in Lithuania: An Appraisal“, „Regional Identy Under Soviet Rule: the Case of the Baltic States“ (1990).

Jau po V. Vardžio mirties – 1997 m. – išleista knyga „Lithuania. The Rebel Nation“ (su J. Sedaityte)13.

Pagrindinė V. Vardžio tyrimo objekto tema – nacionalinių, religinių, tautinių interesų susipynimas ir problemos lietuvių gynimosi nuo sovietinės okupacijos kontekste.

Vardys savo darbuose pabrėždavo išskirtinį Baltijos šalių bruožą okupavus šias šalis – partizaninį judėjimą14, jo mastus ir svarbą. V. Vardžio darbus šia tema mini ir mūsų dienų istorikai, politologai. Vienas iš tokių – M. Pocius, aprašydamas 1944– 1953 metų partizaninio karo Lietuvoje istoriografiją15. Deja, labai taupiai (minimos tik dvi darbų pozicijos) V. Vardys pristatomas 2011 m. išleistame leidinyje „Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai (Filosofija išeivijoje 1945–2000)16.

„Turėjobręsti šėtono šešėlyje“

Lietuvos Sąjūdį, Kovo 11-ąją ir nepriklausomybę V. Vardys sutiko kaip natūralią, geidžiamą, siekiamą ir pasiektą esybę, prie kurios, nėra abejonės, daug prisidėjo ir V. Vardys savo nenuilstama akademinio ir visuomeninio gyvenimo veikla. Po Kovo 11-osios Akto paskelbimo V. Vardys JAV buvo vienas iš dažniausiai kalbintų komentatorių Lietuvos įvykiams aptarti: „Turiu net du vaidmenis. Pirmasis – akademiko-analizuotojo vaidmuo. Stebiu, matau, analizuoju, aiškinu konkretaus proceso reikšmę, vertinu tai Rytų Europos įvykių, sovietinės imperijos, demokratijos plitimo kontekste. Antrasis vaidmuo – aš Lietuvoje gimiau, aš lietuvis, man rūpi Lietuvos likimas. Noriu, kad tėvynėje viskas būtų daroma gerai ir išmintingai. Tad įtampa tarp asmeninės ir profesinės būsenos ir charakterizuoja mano paskutiniųjų dvejų metų darbą“, – pasakojo šio straipsnio autoriui V. Vardys 1990 m.17

Vardžio įsitikinimu, nepriklausomybės link buvo einama, o kada tai turėjo atsitikti, nėra svarbiausia. Pasak profesoriaus, svarbu, kad Lietuvos žmonės 1990-aisiais turėjo atminti du dalykus: 1. Lietuvos laisvės kova ir nepriklausomybė turi remtis legaliu ir moraliu pagrindu, žmogaus apsisprendimo pagrindu, todėl būtina pasisakyti aiškiai ir principingai; 2. būtina nepamiršti antrosios, politinės dimensijos, kuriai priklauso ryšiai su kitais kraštais, žmonėmis, kurie turi įtakos Lietuvos įvykiams. Su politine realybe būtina skaitytis, reikia politinio dialogo, ypač su Maskva, žinant karčią istorinę patirtį. Perfrazuodamas poetą S. edą, V. Vardys teigė: „Šėtono šešėlyje Lietuva turėjo bręsti. Šėtoniškasis šešėlis dar mus tebegaubia: pasakęs „aš pasprukau“, to dar negali padaryti. Tam reikalinga politinė akcija. Politinis kelias negali sunaikinti tautos apsisprendimo bazės, o

pastaroji negali paneigti politinio ėjimo.“18

1990-aisiais stebino V. Vardžio įžvalgumas vertinant šių dienų Lietuvos situaciją. Profesorius įžvelgė, kad anksčiau ar vėliau Lietuvoje įvyks politinė diferenciacija, nes kiekvieno tautinio atgimimo (Sąjūdis) procese viskas laikosi daugiau dvasia, panašiai kaip religijų kūrimosi pradžioje: „Lietuva buvo įžengusi į pakopą, kai, atrišus burną ir širdį, ta vizija tapo labai ryški. Bet tokia padėtis ilgai netrunka, ji išsikristalizuoja politiškai. Manau, kad Sąjūdis, nori jis to ar nenori, išsisklaidys į politines grupuotes.“19

AIDAI

MĖNESINIS KULTŪROS ŽURNALAS

1956 METAI BIRŽELIO MĖNUO Nr. 6 (92)

LIETUVIŠKASIS DIALOGAS

VYTAUTAS S. VARDYS-ŽVIRZDYS

Hear me with patience but to speak a word.
Kantriai išklausyk mano žodžio.

W. Shakespeare,
Romeo ir Julija, III, 5

Šis pokalbis yra bandymas atsakyti į seną, bet visad aktualų klausimą: kaip išlaikyti mokslus einančio jaunimo lietuviškumą? Bandymas skiriasi nuo svarstymų panašiais klausimais tuo, kad užuot nurodinėjus, ką *jaunimas* turi daryti lietuviškumui išlaikyti, stengiamasi prisiminti *vyresniųjų funkciją* lietuviškumo išlaikymo procese. Pokalbis tačiau nepretenduoja nusakyti "pareigas": mūsuose ir taip jau rašoma nemažai apie socialinių ar amžiaus grupių pareigas, kurias pačios grupės įvairiai supranta ir, išvadoje, dėl kurių nesutaria. Čia reiškiamos mintys tik bandys nusakyti mokslus einančio jaunimo JAV būvio realybę ir iškelti tos realybės iššaukiamus klausimus, į kuriuos tik vyresnioji karta gali atsakyti.

Truizmas būtų teigti, kad lietuvybė emigracijoje bus gyva, kol nemirs lietuviškoji bendruomenė. Autorius taipgi prileidžia, kad lietuviškoji bendruomenė gyvuos, kol bus nesuplėšyta išcentrinių jėgų, kurias pagamina JAV ar kurio kito krašto civilizacija. Kitaip tariant, lietuvybė išsilaikys tiek, kiek išsilaikys į lietuviškąją bendruomenę traukiančios jėgos. Tik išcentriniam traukimui viršijant, bendruomenės integralumas negalės subirti. Bendruomenės visuotinumas — toliau prileidžiama — įmanomas palaikyti, tik išsaugant nenutrūkstamą ryšį tarp vyresniosios ir jaunesniosios kartos, ryšį, kuris dažnai ima dilti ir tobuloje (pilnutinėje) visuomenėje, vyresniesiems nebedarant pastangų jaunesniuosius *suprasti ir pripažinti*. Taip yra atsitikę lietuvių katalikų tarpe. To pat reiškinio beveik tiek pat randame ir lietuvių liberalų santykiuose. Netobulose sąlygose ne tik temperamentinės, psichologinės, idėjinės ar politinės, bet ir kultūrinės, civilizacinės priežastys, lyg šmėklos, tyko jaunimą atskirti nuo vyresniųjų. Emigracinėje JAV aplinkoje visas kompleksas veiksnių ardo jaunimo-vyresniųjų dialogą, tuo pavojun išstatydamas lietuviškosios bendruomenės tęstinumą, o kartu ir pačią lietuvybę. Emigracinėje aplinkoje didelis kyla pavojus jaunimui ir vyresniesiems prarasti susipratimą pagrindiniuose dalykuose, kuris būtinas bet kokio, o ypač lietuviškojo dialogo tęsimui. Jau esama reiškinių, kad mokslus einąs jaunimas nebesutaria su vyresniąja karta ne tik politiniais, bet ir kultūriniais, net ir paties lietuviškumo klausimais. Konfliktas daugiur yra atėjęs į šeimą: ne tik tarp pačių mažųjų ir tėvų, bet ir tarp šiandien mokslus einančio jaunimo ir vyresniųjų. Reikia konstatuoti, kad esama, tiesa, dar tik atsitiktinių, individualių pavyzdžių, iliustruojančių greitą ir pirmesnį pačių vyresniųjų totalų pasidavimą JAV civilizacijos įtakoms. Leisti — ar net skatinti — emigracinėms, ne tik natūralioms psichologinėms priežastims, kurios egzistuoja kiekvienos jaunosios-vyresniosios kartos santykiuose, ardyti jaunimo su vyresniaisiais susikalbėjimą

241

Prof. V. S. Vardžio straipsnis „Lietuviškasis dialogas“ mėnesiniame kultūros žurnale „Aidai“. 1956

Kalbėdamas apie būsimą XXIa. pradžios Lietuvą, V. Vardys tiksliai įžvelgė jos vietą Europoje, būsimojoje Europos Sąjungoje. 1990-aisiais V. Vardys teigė, kad Latvija, Estija ir Lietuva bus nepriklausomos, bet savo naudos sumetimais priklausys didesnei ekonominei organizacijai: „Man visada imponavo Vakarų Europos modelis – politinė ir ekonominė organizacija. Tas modelis susieja politinio

suvereniteto nepriklausomumą su ūkine kooperacija, garantuojančia geresnį gyvenimą. Manau, kad to modelio slinktis į Rytus charakterizuotų šio šimtmečio pradžios situaciją Rytų Europoje, Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje.“20

Profesorius V. Vardys 1974–1976 m. buvo Harvardo universiteto Rusijos studijų centro bendradarbis, puikiai buvo išstudijavęs pokario Sovietų Sąjungos komunistų partijos suvažiavimų dokumentus, savo darbuose visada remdavosi ne tik JAV, bet ir sovietiniais šaltiniais: „Pravda“, „Komjaunimo tiesa“, „Tiesa“, „Komunistas“, „Komunist Estonii“ ir kt. Dėl šios priežasties jis sulaukdavo priekaištų iš tų tautiečių išeivijoje, kurie laikėsi nuomonės absoliučiai ignoruoti straipsnius ir kitą medžiagą, kuri spausdinama sovietinėje Lietuvoje. Laikytis tokios pozicijos V. Vardį skatino siekis kuo objektyviau pasauliui parodyti istorinę tiesą. Laikas sugriuvus Sovietų Sąjungai parodė, kad prof. V. Vardys buvo teisus.

Sovietinio kolonializmo demaskuotojas

Vardys, aprašydamas Baltijos šalių nepriklausomybės praradimo 25 metų (1940–1965) laikotarpį, kuris, pasak autoriaus, buvo turbūt pats kruviniausias visoje Lietuvos istorijoje, o tuo metu buvo radikaliai sunaikinta tautos bendruomeninė sąjunga, ekonominė sistema, rafinuotai nubraukti kultūriniai ir ideologiniai įsitikinimai, tai įvardijo kaip moderniųjų laikų kolonijinį režimą21. Jo esmę autorius išsako lygindamas sovietinį režimą su tradicinio kolonializmo sistema (samprata). V. Vardys straipsnyje kartu polemizuoja dėl termino tikslumo su anglų istoriku prof. Seton Watson, kuris, paveiktas fasadinės (tariamosios) sovietų ideologijos, teigia, kad sovietinei sistemai aptarti netinka terminas „kolonijinis“, o vietoj jo reiktų vartoti terminą „imperialistinis“. V. Vardžio nuomone, abu žodžiai nusako „panašų jėgos vartojimo būdą“.

Vardžio teigimu, Afrikos, Azijos šalyse, JAV sovietinio režimo esmę suprasti kliudė kelios priežastys. Daugiakultūrėje ir daugiatautėje Amerikoje tautybių egzistavimo problemą sunku suprasti, nes ji pati egzistuoja „tautų katilo“ principu, ir tai suprantama kaip vertybė, nes čia tautybių asimiliacija yra progresyvus veiksnys. V. Vardys cituoja Harvardo istorijos profesorių Richard Pipes, pagal kurį amerikiečiai nesuprato sovietinio kolonializmo, nes jie „mažiau ar daugiau sąmoningai prilygino Amerikos patirtį su tautinėmis mažumomis patirčiai, kurią turėjo rusai.“22

Toliau V. Vardys atskleidžia dar vieną problemą, kuri trukdo pasauliui objektyviai

suvokti sovietinį kolonializmą. Tai apgaulinga ideologinė sovietinės sistemos skraistė: jie pripažįsta atskirų tautų švietimą, kultūrą, leidžia vartoti savo kalbas, tačiau dėl komunistinės visuomenės sukūrimo reikia ir aukų, sąlygų, kurias jau diktuoja Kremliaus ranka.

Tokia paslėpta kolonijinė politika daug atviresnė kalbant apie sovietinės politinės sistemos organizaciją ir administravimą: trys valstybės žaibiškai 1940 m. inkorporuotos į Sovietų Sąjungą, prisidengus pseudodemokratiniais rinkimais; vienpartinis centralizuotas valdymas, kuris respublikų komunistų partijos elitui suteikia teisę tik administruoti vietose Maskvos sprendimus.

Kita V. Vardžio akcentuojama sovietinės autonomijos yda Pabaltijo kraštuose – partijos ir valdžios aparato rusifikacija. Autorius pateikia pavyzdį, kad „1961 m. Latvijos komunistų partijoje tebuvo tik 44 nuošimčiai latvių narių, nors latvių procentas krašte tebebuvo aukštesnis, t. y. 62 nuošimčiai. Lietuvoje rusai ir kiti nevietiniai sudaro apie 38 nuošimčius partijos narių skaičiaus, nors tokių žmonių nuošimtis krašte tėra 21, iš kurių tik 8,5 nuošimčiai tėra rusai“23.

Taigi, V. Vardžio teigimu, sovietinio federalizmo negalima lyginti su amerikietiškuoju, kuris laikosi ne tik konstitucine valstybių autonomija, bet ypač federatyvine bendrųjų partijų organizacija.

Aptariamame straipsnyje V. Vardys demonstruoja puikų pokario situacijos Pabaltijo valstybėse suvokimą, ekonominės ir politinės situacijos išstudijavimą, paremtą faktais ir skaičiais. Tai jis parodo aiškindamas tradicinio ir sovietinio kolonializmo skirtumus aptardamas ūkio situaciją. V. Vardys teigia, jog tradicinio kolonializmo doktrina reikalavo, kad kolonijos, šiuo atveju Pabaltijo respublikos, būtų laikomos tik žaliavos, išvežamos į „motiniškąją“ šalį („mother country“), šaltiniais. Komunistinė ideologija reikalauja industrializacijos ir kolektyvizacijos (nacionalizuota pramonė, kolektyvizuota žemė). Šie procesai, ypač industrializacija, slėpė kitą Maskvos klastą – atnešė rusifikaciją. V. Vardys buvo puikiai išstudijavęs ne tik Lietuvos, bet ir Estijos, Latvijos situaciją. Jis teigia, kad rusų skaičius Pabaltijo kraštuose padidėjo kaip tiesioginė industrializacijos pasekmė. Štai prieš karą Latvijoje latvių gyveno 75 procentai, o 1959 m. – jau tik 62. Geriausia situacija, pasak autoriaus, buvo Lietuvoje, kur lietuvių skaičius sumažėjo tik vienu procentu (nuo 80 iki 79 procentų). Kita vertus, tuo metu Lietuvoje rusų skaičius patrigubėjo (nuo 2,3 iki 8,5 procentų)24. Taigi po industrializacijos, gyventojų sukėlimo į miestus priedanga slepiamas fizinis

Pabaltijo kraštų kolonializavimas, kai per tariamai pažangią Maskvos strategiją Sovietų Sąjungoje piliečiai susilietų „tautų katile“ (panašiai kaip JAV), o vedami ekonominių, socialinių, asmeninių motyvų „jame patys sutirptų“. Ši paralelė, kai lyginama JAV ir pokario Sovietų Sąjungos „tautų katilo“ situacija, neretai supriešina abiejų valstybių situacijos vertintojus, politologus, nes dažnai neįsigilinama į visiškai skirtingas „tautų katilo“ atsiradimo priežastis, skirtingas valstybių sąrangas.

Įdomu, kad buvusioje Sovietų Sąjungoje pats „tautų katilo“ žodžių junginys kaip socialinės inžinerijos įrankis nebuvo vartojamas, tačiau Sovietų Sąjungoje jis būtų atitikęs „tautų draugystės“ principą, kasdien girdimą ir skelbiamą iš centro – Maskvos. Šis principas geriausiai buvo realizuotas „daugiatautės“ sovietų armijos gretose, o sovietiniame „tautų katile“ sukurtas žmogus įvardytas naujuoju „sovietiniu žmogumi“.

Kaip teigė V. Vardys, „jeigu savo politiniais ir ypač ekonominiais sprendimais Kremlius siekia sukurti „tautų katilą“, kuris pats savaime reikalautų asimiliacijos ir ją skatintų, tai savo kultūrine politika Kremlius nori iš vienos pusės pagreitinti „tautų katilo“ susidarymą, o iš kitos pasinaudoti tuo katilu pabaltijiečiams nutautinti, jiems neatimant tačiau jų tautinių vardų.“25

Tokios Maskvos klastos dažnai sunkiai buvo suvokiamos gerai Pabaltijo situacijos nežinojusiems užsienio istorikams, politologams, todėl V. Vardys sovietinio „tautų katilo“, pridengto „tautų draugystės“ idėja, esmę ir skirtumus nuo „tautų katilo“ idėjos JAV stengėsi įrodyti, išryškinti įvairiuose pasisakymuose JAV, konferencijose, straipsniuose lietuvių ir anglų kalbomis. Iš jų minėtinas straipsnis „Lituanus“ žurnale pavadinimu „Soviet Colonialism in the Baltic States: A Note on the Nature of Modern Colonialism“.26 Ta pačia tema V. Vardys paskelbė straipsnį tarptautiniame politinių ir istorijos mokslų leidinyje Indijoje 1964 metais. Straipsnio pavadinimas „The Colonial Nature of Soviet Nationality Policy“.27

Abiejuose straipsniuose anglų kalba V. Vardys kalba, kad tradicinio ir sovietinio kolonializmo „inžinieriai“ kaip priedanga prisidengia pramonės, ūkio, švietimo, kalbos koziriais, kurie sukuria tariamai modernios civilizacijos įspūdį, nors, kita vertus, jie visiškai nekreipia dėmesio į valdomųjų tautų norus ir valią. Kaip teigia V. Vardys, sovietinis kolonializmas kuria tokią sistemą, kuri padėtų ištirpti sovietiniame „tautų katile“. Bet ištirpti ne bet kaip, o taip, kad prievarta būtų iškelta „iki laisvės aukštumų“, tikint, kad prievartos būdu galima sukurti laisvą

norą atsisakyti savo tapatybės. Kaip teigia V. Vardys, „nenuostabu, kad šitokių dimensijų civilizacija yra įkirtusi žmonijai į pačią širdį“28.

Šeštojo–aštuntojo XX a. dešimtmečių gyvenimo Lietuvoje liudininkai puikiai prisimena šią situaciją: fasadą, kurį partinė Lietuvos nomenklatūra demonstruodavo užsienio vyriausybių delegacijoms, svečiams, sudarė: gausios Dainų šventės sausakimšuose stadionuose, gausybė gamyklų, įstaigų chorų, šokių kolektyvų, sporto pasiekimai, Lietuvoje net buvo leidžiama krepšinį reprezentuoti „Žalgirio“ krepšinio ir futbolo komandoms. „Žalgirio“ laikai sovietinei nomenklatūrai neatrodė pavojingi, nes tolimi. Visiškai kitokia būtų sovietinės nomenklatūros reakcija, jei Lietuvoje būtų buvę tarpukario Lietuvos laikus simbolizuojantys „Vyčio“, „Lituanicos“ pavadinimai.

Vardžio skelbiamos idėjos apie valstybės gyvavimą kitų valstybių struktūrose yra aktualios ir šiandien. Atkreiptinas dėmesys, kad V. Vardžio darbai retomis progomis prisimenami ir primenami Lietuvoje mūsų dienomis. Neseniai, 2013 m. rugpjūčio 9 d., „Kauno diena“ Tautos dienos proga (rugpjūčio 9 d.), norėdama „skaitytojams pateikti ką nors ypatinga, ką nors nekasdieniška“, perspausdino jau minėtą 1964 m. „Lituanus“ žurnale publikuotą straipsnį jau lietuvių kalba „Sovietų kolonializmas Baltijos valstybėse: pastabos apie moderniojo kolonializmo prigimtį“. Straipsnio rengėjai akcentuoja, kad straipsnis parašytas praėjus 25 metams po Lietuvos sovietinės okupacijos pradžios. Beveik tiek pat praėjo nuo Lietuvos nepriklausomybės atgavimo. Taigi jis „leidžia palyginti kai kuriuos gyvenimo aspektus ir netgi išvesti paraleles“29.

Nors straipsnio rengėjai Tautos dienos išvakarėse tiesiogiai nepasakė, kokias paraleles, tačiau akivaizdu, kad V. Vardžio mintys apie mažos valstybės statusą, vietą įvairiose valstybių struktūrose („tautų katile“) ypač aktualios diskutuojant ir mąstant, kokia Lietuva bus Europos Sąjungoje ateityje.

11. Soviet Social Engineering in Lithuania: An Appraisal

V. STANLEY VARDYS

Soviet ideologists continue to claim that a nation can be radically transformed by changing its productive system. Its transformation from capitalism to socialism, and eventually to communism, they say, gives rise to different social institutions, and in turn, to a completely different national culture, i.e., to a different national identity, to the "new Soviet man."

The experience of Soviet rule in Lithuania, however, does not support this Marxist-Leninist fiction. The sovietization of Lithuanian society did not result from natural changes in productive forces and relations, but was a product of planned social engineering executed by force and manipulation, both applied under laboratorylike conditions of complete social isolation. The purpose of this chapter is to examine this social engineering by the Soviets and to appraise, as much as available evidence allows, how it has affected Lithuania's demographic, sociopolitical, and cultural-ideological personality.

THE SOVIET GOAL IN LITHUANIA

At the beginning of the Soviet occupation in 1940, the Lithuanians were apprehensive about their future, but not even the Lithuanian Communists knew exactly what demands the Soviets would make and how the satisfaction of these demands would affect the Lithuanian society. The gravest doubts centered around the questions of Lithuanian nationalism—political, economic, cultural.[1]

Generally, the Soviets promoted the view that their attitudes on nationalism radically differed from the Czarist policies. The

937

Prof. V. S. Vardžio straipsnis apie sovietinę socialinę inžineriją knygoje „Lithuania under the Soviets. Portrait of a Nation, 1940-65.” 1965. New York-London

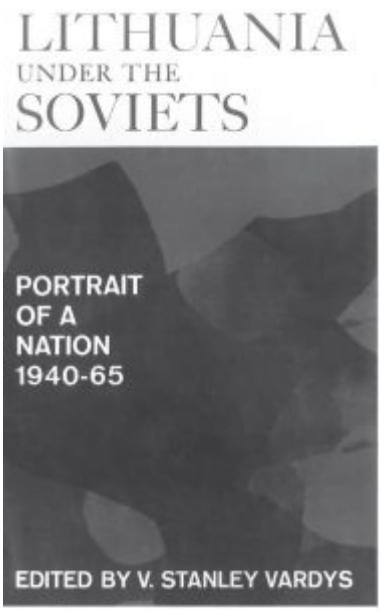

Knygos „Lietuva sovietmečiu. Tautos portretas, 1940–1965“ viršelis. Sudarė ir 4 straipsnius parašė prof. V. S. Vardys. REDERICK A. PRAEGER, Publishers. 1965

Išvados

Atlikta analizė parodė, kad tikslinga ir būtina tyrinėti ne tik lietuvių kalbininkų, pedagogų, rašytojų veiklą išeivijoje JAV, bet ir politologijos atstovų indėlį į „Lietuvos laisvės bylą“.

Akivaizdu, jog straipsnyje pristatyta profesoriaus V. Vardžio asmenybė, jo mokslinė veikla rodo, kad jis buvo žinomas ir vertinamas ne tik lietuvių išeivijos diasporos, bet ir akademinei Amerikos bendruomenės.

Beveik iki pat mirties V. Vardys profesoriavo JAV Oklahomos universitete, publikavo knygas ir straipsnius anglų kalba, JAV politologams, paveiktiems „teigiamo tautų katilo“ veiksnio, sėkmingai įrodinėjo klastingus sovietinio kolonializmo skirtumus nuo tradicinio kolonializmo. Svarbus faktas, kad V. Vardys, demaskuodamas sovietinės okupacijos prigimtį, rėmėsi ne tik Lietuvos, bet visų trijų Baltijos šalių, kitų sovietinių respublikų faktais, pavyzdžiais. Tai jam leido neužsisklęsti tik lietuviško patriotizmo rėmuose, bet nuosekliai, logiškai atskleisti sovietinės sistemos kėslus, okupacinę prigimtį.

Vardžio darbai iš kitų mokslininkų išeivijoje darbų išsiskiria tuo, kad jis stengėsi remtis ne tik išeivijos, užsienio autorių šaltiniais, bet buvo puikiai išstudijavęs ir sovietinius Maskvos CK dokumentus, suvažiavimų programas, rėmėsi sovietine spauda: „Pravda“, „Tiesa“, „Komunist Estonii“ ir kt. Dėl šios priežasties jis ne visada sulaukdavo Lietuvių bendruomenės JAV, kuri pokario metais laikėsi kategoriškos nuostatos ignoruoti viską, kas spausdinta Sovietų Sąjungoje, pritarimo. V. Vardys puikiai suvokė, kad mokslininkas turi remtis analize, analitiniu šaltinių nagrinėjimu ir mokslo argumentais. V. Vardys puikiai suprato, kad politika – kompromisų menas, nes pasaulis keičiasi. „Kas mano galįs išlaikyti ir visus, ir viską, viską ir praras“, – įspėjo V. Vardys. Tai jis įvardijo kaip įtampą tarp asmeninės ir profesinės mokslininko būsenos.

Vardžio darbų analizė rodo, kad jis buvo įžvalgus politologas, teigęs, kad ateityje visos trys Baltijos šalys, atgavusios nepriklausomybę, savo naudos sumetimais turėtų įsilieti į didesnę ekonominę organizaciją, kuri susietų politinio suvereniteto nepriklausomumą su ūkine kooperacija, garantuojančia geresnį gyvenimą. V. Vardys tarsi įžvelgė Lietuvos vietą būsimojoje Europos Sąjungoje.

Būtina siekti, kad vieno iš ryškiausių, profesionaliausių išeivijoje lietuvio politologo profesoriaus V. Vardžio darbai būtų išversti į lietuvių kalbą ir jie būtų pasiekiami kiekvienam pilietiškai mąstančiam lietuviui.

Nu o r o d o s:

* Laiške šio straipsnio autoriui V. Vardys yra rašęs, kad dažnai jo „gyvenimo aprašymuose“ nurodoma, kad jis baigė Palangos progimnaziją. „Esu baigęs pilną

Palangos gimnaziją (progimnazija buvo keturių klasių (aukštutinė aštuonklasės mokyklos dalis)“, – rašė profesorius, tuo patvirtindamas, kad mėgsta faktų tikslumą ir kruopštumą. Ši klaida kartojama įvairiuose literatūros šaltiniuose.

1 *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, t. XXXIII, 1965, p. 119–120.

2 *JAV lietuviai*, Vilnius, 2002, t. II, p. 444.

3 Baužys J. Dešimtmetis nuo prof. dr. V. Vardžio mirties, *Draugas*, 2003 m. spalio 18 d.

4 Vardys V. S.-Žvirzdys. Lietuviškasis dialogas, *Aidai*, 1956, nr. 6(92), p. 241–245.

5 Ten pat.

6 Tumėnas S. „Turėjo bręsti šėtono šešėlyje“ (pokalbis su išeivijos politologu V. Vardžiu), *Politika*, 1990, 19, p. 14.

7 *V. Stanley Vardys Retires*. Oklahomos universiteto politikos mokslų departamento informacija 1992 m. V. Vardžiui baigus universitete akademinę veiklą.

8 Tumėnas S., ten pat, p. 14.

9 Ten pat, p. 14.

10 Ten pat, p. 14.

11 Vardys V. S. *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania,*1978.

12 Vardys V. S. (ed.). *Lithuania Under the Soviets. Portrait of a Nation, 1940-1965*, New York-Washington-London, 1965.

13 Vardys V. S.; Sedaitis J. B., *Lithuania: The Rebel Nation*, 1997, Westview Press.

14 Vardys V. S. The Partisan Movement in Pastwar Lithuania, *Lituanus*, 1969, XV, nr. 1.

15 Pocius M. 1944–1953 metų partizaninio karo Lietuvoje istoriografija, *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 2006, t. 64, p. 52–64.

16 Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai, *Filosofija išeivijoje 1945– 2000*,

2011, t. III, p. 345.

17 Tumėnas S., ten pat, p. 14.

18 Ten pat, p. 14.

19 Ten pat, p. 15.

20 Ten pat, p. 15.

21 Vardys V. S. Sovietinio kolonializmo 25 metai, *Aidai*, 1965, nr. 6 (181), p. 249–257.

22 Ten pat, p. 249.

23 Ten pat, p. 251.

24 Ten pat. p. 253.

25 Ten pat, p. 255.

26 Vardys V. S. Soviet Colonialism in the Baltic States: A Note on the Nature of Modern Colonialism, *Lituanus*, 1964, X, nr. 2, p. 5–23.

27 Vardys V. S. The Colonial Nature of Soviet Nationality Policy, *International Review of History and Political Science*, 1964, nr. 3, India.

28 Vardys V. , 1965, ten pat, p. 257.

29 Vardys V. S. Sovietų kolonializmas Baltijos valstybėse: pastabos apie moderniojo kolonializmo prigimtį, *Kauno diena*, 2013 m. rugsėjo 5 d.

Straipsnis spausdintas metraštyje **GIMTASAI KRAŠTAS. 2013**